

ДАВНЯ ІСТОРІЯ

УДК (UDC) 94 (37) : 35.08 «03/04»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).600](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).600)

***AGENTES IN REBUS* IN ROMAN EMPIRE OF THE 4TH – 5TH CENTURIES CE**

Dmytro Pukhovets

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

e-mail: pukhovets@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5201-0396>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to study the *agentes in rebus* institution as an important element of the organization of the political system of the Later Roman Empire.

Scientific novelty: The peculiarities of the staffing, organization and management of the *agentes in rebus* corps are characterized. The official duties of agents at different stages of their career paths are analyzed. The nature of the unofficial missions performed by agents is uncovered. An attempt is made to determine whether it is possible to consider the *agentes in rebus* corps a Roman Secret Service.

Conclusions: In the course of the study, the main peculiarities of the *agentes in rebus* corps organization are analyzed. They were civil officials, although they kept the features of a military unit. The 'special agents' fell under the jurisdiction of the *magister officiorum*, although they also had immediate commanders. It is found out that the Imperial Codes distinguished three main categories of agents: couriers that carried imperial resolutions over the empire; *curiosi*, who were the inspectors of the State Postal Service; *principes officii*, who headed the secretariats of leading provincial officials at the level of the praetorian prefects and vicarii. In parallel with performing their main work, the *agentes in rebus* were informants and spies of emperors.

It is unveiled that, in practice, the activities of *agentes in rebus* from time to time went beyond the functions written down in the imperial legislation. *Agentes* regularly used the practice of whipping and imprisoning people who were considered suspicious. Occasionally, *Agentes* were engaged in intelligence outside the state, headed high-level embassies, participated in arrests, and even assassinated high-ranking persons, whom the state considered its enemies.

It is concluded that in general, the schola *agentium in rebus* had the features of the secret service, even though it in parallel performed ordinary bureaucratic duties. The activity of the corps was often negatively perceived by contemporaries from a moral point of view: *agentes* were blamed for corruption and false denunciations used for career growth. But with all the disadvantages, the existence of such a service was needed by the state, since it contributed to its centralization and full functioning.

Keywords: Late Antiquity, *agentes in rebus*, Codex Theodosianus, Ammianus Marcellinus, Libanius

AGENTES IN REBUS В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ IV-V СТ. ВІД Р.Х.

Дмитро Пуховець

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

e-mail: pukhovets@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5201-0396>

АНОТАЦІЯ

Мета статті: дослідити корпус *agentes in rebus* як важливий елемент організації політичної системи Пізньої Римської імперії.

Наукова новизна: охарактеризовано особливості комплектування, організації та керівництва корпусу *agentes in rebus*. Проаналізовано офіційні посадові обов'язки агентів на різних етапах їхнього кар'єрного шляху. Досліджено характер неофіційних доручень, які виконували агенти. Зроблено спробу визначення того, чи можна вважати корпус *agentes in rebus* римською секретною службою.

Висновки. У ході проведеного дослідження проаналізовані основні особливості організації корпусу *agentes in rebus*. Вони були цивільними чиновниками, хоча і зберігали основи військового формування. Підпорядковувались «агенти в справах» *magister officiorum*, хоча при цьому мали і безпосередніх начальників. Встановлено, що імператорські кодекси виділяють три основні категорії агентів: кур'єри, які розвозили імператорські постанови по імперії; *curiosi*, які були інспекторами державної поштової служби; *principes officii*, які очолювали секретаріати провідних провінційних чиновників рівня префектів преторія та вікаріїв. Паралельно з виконанням основної роботи *agentes in rebus* були інформаторами, шпигунами імператорів.

Визначено, що на практиці діяльність *agentes in rebus* час-від-часу виходила за межі функцій, представлених в імператорському законодавстві. Регулярно агентами застосовувалась практика побиття батогами та кидання до в'язниці людей, які вважались підозрілими. У поодиноких випадках *agentes* займалися розвідкою за межами держави, очолювали посольства високого рівня, брали участь в арештах і навіть вбивствах високопосадових осіб, яких держава вважала своїми ворогами.

У результаті дослідження виявлено, що в сукупності проявів своєї діяльності схола *agentes in rebus* мала риси секретної служби, навіть при тому, що паралельно виконувала звичайні бюрократичні завдання. Діяльність корпусу часто негативно оцінювалася сучасниками з моральної точки зору: агентів звинувачували у корупції, несправедливих доносах задля кар'єрного зростання. Але при всіх мінусах наявність такої служби була потрібна державі, вона сприяла її централізації та повноцінному функціонуванню.

Ключові слова: Пізня Античність, *agentes in rebus*, Кодекс Феодосія, Амміан Марцеллін, Лібаній

Вступ

Суттєва централізація була однією з основних рис політичної системи Пізньої Римської імперії, на якій базувалася тогочасна державність. Але організувати цей процес на практиці було значно складніше, ніж написати про нього в сучасних наукових дослідженнях. Імператору потрібно було забезпечити контроль над різноманітними територіями неосяжної імперії, слідкувати за тим, щоб провінційні чиновники і населення виконували його накази та не сильно поринали у корупцію та змови. Відповідно, правителю були потрібні спеціальні чиновники, які були б його «голосом» у провінціях, а також його «очами» та

«вухами». І такі служби у пізньоримських володарів дійсно були. Найвідомішою з них був корпус *agentes in rebus*, що перекладається як «агенти у справах». Справи, якими вони займалися були вкрай різноманітні. Якщо прочитати імператорські кодекси, то може здатися, що *agentes* були звичайними бюрократами, які мали передавати доручення імператора та «перекладати папірці» у провінційних секретаріатах. Але крім цього вони практично офіційно займалися збором інформації для імператора, виконуючи розвідувальну та шпигунську функцію. Античні історики описують випадки, коли агенти приймали участь в арештах, і навіть вбивствах осіб, яких імператори вважали своїми ворогами. Все це дає можливість частині сучасних дослідників вважати *agentes in rebus* римською таємною службою, втім інші дослідники вважають таку оцінку занадто радикальною. У будь-якому випадку «агенти у справах» були надзвичайно чисельною та важливою структурою, діяльність якої продовжує викликати дискусії в сучасній науці та заслуговує на всебічне дослідження.

Метою статті є дослідження корпусу *agentes in rebus* як важливого елементу організації політичної системи Пізньої Римської імперії. Стаття ставить перед собою низку дослідницьких завдань, серед яких є наступні: визначити особливості комплектування, організації та керівництва корпусу *agentes in rebus*; проаналізувати офіційні посадові обов'язки агентів на різних етапах їхнього кар'єрного шляху; дослідити характер неофіційних доручень, які виконували ці чиновники. Підсумкове завдання статті полягає у визначенні того, чи можна назвати корпус *agentes in rebus* римською секретною службою. Хронологічні межі статті охоплюють період IV-V ст. від Р.Х. Це час, в який діяльність «агентів у справах» найкраще описана в джерелах, хоча сама служба продовжувала свою діяльність після цього ще декілька століть.

ДЖЕРЕЛА Й ІСТОРІОГРАФІЯ

Якщо згадувати джерела, то щодо розкриття діяльності *agentes in rebus* їх можна розділити на дві групи. Перша показує офіційний бік функціонування корпусу, це збірки пізнього римського права. Перша з них – це «Кодекс Феодосія», укладений у 438 р. Він містить закони імператорів, починаючи з Константина Великого і до Феодосія II, який, власне, й ініціював видання Кодексу. Упорядковувала збірник комісія на чолі з палацовим квестором на ім'я Антіох, утворення якої імператор ініціював у 429 р.¹ Масштаб роботи виявився непосильним для комісії, тому її довелося переформатувати у 435 р.², після чого роботу над Кодексом вдалося завершити. Причому, він отримав у 438 р. юридичну силу спочатку у східній частині Римської імперії, а потім і в західній частині³.

Найбільш повна інформація про агентів міститься у 6 книзі кодексу. Її 27 титул повністю присвячений корпусу *agentes in rebus*. 28 титул цієї ж книги присвячений *principes officii* – головам провінційних секретаріатів різного рівня, які були вихідцями з корпусу агентів. 29 титул стосується *curiosi* – агентам імператора в провінціях, які інспектували роботу поштової служби, а також були імператорськими інформаторами.

¹ CTh, I, 1, 5.

² CTh, I, 1, 6

³ Harries J., Wood I. The Theodosian Code. Studies in Imperial Law of Late Antiquity. London: Duckworth & Co Ltd, 1993. P. 30.

Продовжує показувати офіційний бік служби агентів масштабна кодифікація римо-візантійського права за доби Юстиніана Великого, відома як *Corpus Juris Civilis*. У контексті дослідження «агентів у справах» найважливішим у ній є «Кодекс Юстиніана», перша редакція якого була видана у 529 р., а друга, фінальна редакція, у 534 р.⁴ Укладанням Кодексу так само займалася комісія, керівником якої був талановитий та одночасно одіозний чиновник імператора Трибоніан. В юридичному оформленні статусу та повноважень *agentes in rebus* «Кодекс Юстиніана» проявляє спадковість відповідно до «Кодексу Феодосія». В юридичній збірці VI ст. в 12 книзі є 20 титул, присвячений безпосередньо агентам, 21 титул, присвячений *principes officii*, та 22 титул, присвячений *curiosi*. Варто зазначити, що багато едиктів щодо агентів пізнішого кодексу є повторенням законів більш ранньої законодавчої збірки.

Як вже зазначалося, крім офіційних повноважень агенти ще виконували неофіційні функції у римській політичній системі, які і робили їх настільки неоднозначними чиновниками. Ця частина їх діяльності краще описується у другій групі джерел, історичних працях авторів IV-V ст. Найбільш яскравими у цьому плані є твори Амміана Марцелліна та Лібанія. Амміан часто згадує роль агентів у контексті інтриг навколо імператорського двору, малює читачу портрети двох одіозних представників корпусу, Аподемія та Гауденція. Зловживання агентів під час виконання повноважень описує у своїх промовах й оратор Лібаній.

Історіографію питання корпусу *agentes in rebus* також можна поділити на декілька груп. До першої з них відносяться праці, які описують всю адміністративну систему Пізньої Римської імперії. Монографії таких авторів, як А.Х.М. Джонс і К. Келлі⁵, дозволяють виявити місце агентів у структурі римської системи управління, їх взаємозв'язки з іншими державними інституціями. Другу групу становлять праці, які присвячені дослідженню секретних, спеціальних служб в історії Давнього Риму. Такі автори як Н. Остін і Н. Ранков, а також Р. Шелдон⁶ бачать в «агентах у справах» своєрідний підсумок еволюції римських секретних служб. Третю групу історіографії становлять праці, безпосередньо присвячені *agentes in rebus*, оформлені вони переважно у вигляді статей. Роботою, яка багато в чому заклала фундамент сучасного вивчення агентів, стала стаття В. Сіннігена⁷. Він порівнює *agentes* з нотаріями, іншими чиновниками Пізнього Риму, й обидві ці інституції вважає гілками римської секретної служби. Дослідник А. Димовскі здійснює спробу порівняти «агентів у справах» зі спецслужбами сучасних країн⁸. Насичена фактичним матеріалом щодо агентів стаття Є. Данілова⁹. Втім, щодо цієї

⁴ Покровский И.А. История римского права. Санкт-Петербург: Летний сад, 1999. С. 234.

⁵ Jones A.H.M. The Later Roman Empire. 284-602 (In 3 vol.). Oxford: Blackwell, 1964. 1068 p.; Kelly C. Ruling the Later Roman Empire. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004. 342 p.

⁶ Austin N., Rankov N. Exploratio. Military and political intelligence in the Roman world from the Second Punic War to the battle of Adrianople. London: Routledge, 2014. 292 p.; Sheldon R. Intelligence Activities in Ancient Rome. London: Routledge, 2005. 317 p.

⁷ Sinnigen W. Two Branches of the Late Roman Secret Service // The American Journal of Philology. 1959. Vol. 80. No. 3. P. 238-254.

⁸ Dymowski A. Agentes in rebus. Antyczny rodowód współczesnych służb specjalnych // Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego. 2013. Vol. 5. S. 98-105.

⁹ Данилов Е.С. Контрразведывательные функции агентов in rebus // Актуальные проблемы исторической науки: Международный сборник научных трудов молодых ученых. 2009. Вып. 6. С. 11-15.

роботи виникає враження, що її назва не зовсім відповідає її змісту, адже про контррозвідувальні функції *agentes* там йдеться лише у кількох заключних абзацах. Історіографію щодо агентів можна поділити і відповідно до питання, чи можна вважати їх таємною службою. А.Х.М. Джонс і його послідовники вважали, що підстав для цього замало. В. Сінніген і його однодумці вважали, що підстави для цього є. Дискусії щодо цього ключового питання, а також щодо інших аспектів, пов'язаних з діяльністю агентів, дають можливість продовжувати дослідження у цьому напрямку.

Виклад матеріалу та дискусія

Як можна здогадатися, *agentes in rebus* не були першою службою, яка збирала інформацію про населення римської держави. Їх прямими попередниками були *frumentarii*. Безпосередні обов'язки останніх були пов'язані з постачанням хліба: вони мали доставити зерно від населення на склади, а потім переправити до війська. Оскільки фрументарії постійно переміщувалися країною, імператори почали використовувати їх як своїх посланців, що передавали розпорядження, а також в якості своїх інформаторів. Важливо відмітити, що служба фрументаріїв носила яскраво виражений військовий характер, а самі вони набиралися з числа звичайних легіонерів¹⁰. На час приходу до влади Діоклетіана ці діячі сильно дискредитували себе. Аврелій Віктор писав про них: «Вони, мабуть, були введені для вивідування і доносу про те, які є в провінціях хвилювання, і складали безсовісні звинувачення, наводили на всіх страх, особливо в найбільш віддалених землях, і всіх ганебно грабували»¹¹. Імператор вирішив діяти радикально та розпустив службу із заплямованою репутацією.

Але порожнім місце фрументаріїв довго не було, «наводити на всіх страх» комусь було потрібно. І вже у законодавстві Константина Великого фігурує нова служба, до якої перейшла частина функцій фрументаріїв – власне, це *agentes in rebus*. Вперше агенти згадуються в законі від 319 р.¹², де вони перераховуються серед чиновників центрального бюрократичного апарату, яким надаються різноманітні привілеї. На час видання едикту ця служба вже явно існувала протягом певного часу. Про агентів варто відмітити, що це була переважно цивільна бюрократична служба, на відміну від воєнізованих фрументаріїв¹³. Але певні квазімілітарні ознаки у *agentes*, все-таки, зберігалися. Вони були об'єднані в schoла (*schola*) – придворний військовий підрозділ, а їм самим надавалися військові чини, характерні для кавалерії. Загалом, агенти поділялися на п'ять рангів: початківці отримували чин *equites*, далі слідували *circitores*, *biarchi*, *centenarii*, нарешті найвищим чином володіли *ducenarii*¹⁴.

Кількість агентів сильно змінювалася протягом IV-V ст.¹⁵ Спочатку за Константина їх було, вочевидь, кілька сотень¹⁶, далі кількість і значення служби

¹⁰ Rankov N. *Frumentarii, the Castra Peregrina and the Provincial Officia* // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 1990. Bd. 80. S. 182.

¹¹ Aur. Vict. *De Caes.* 39, 45.

¹² CTh, VI, 35, 3.

¹³ Див.: Dymowski A. *Agentes in rebus...* S. 99; Sheldon R. *Intelligence Activities in Ancient Rome...* P. 261.

¹⁴ Див.: Kelly C. *Ruling the Later Roman Empire...* P. 20.

¹⁵ Див.: MacMullen R. *Imperial Bureaucrats in the Roman Provinces* // *Harvard Studies in Classical Philology*. 1964. Vol. 68. P. 306.

¹⁶ Austin N., Rankov N. *Exploratio. Military and political intelligence...* P. 219.

почали зростати за підозрілого Констанція II. Штат агентів сильно роздувся й імператору довелося у 359 р. доручити *magister officiorum* провести чистку рядів служби від недостойних елементів¹⁷.

На відміну від попередника високоморальний Юліан зневажав агентів і роботу, яку вони роблять. Одного разу під час роздачі платні імператор сказав, що «хапати, а не отримувати гроші вміють агенти»¹⁸. Правитель вдався до радикального зменшення чисельності служби, Лібаній пише, що у Юліана залишилось тільки 17 кур'єрів¹⁹. Довіряючи свідченням про зменшення кількості чиновників, все ж можна поставити під сумнів саме число «17», яке виглядає аж занадто малим. Справа в тому, що красномовець з Антіохії часто у своїх промовах жертвував точністю цифр заради риторичного ефекту. Так, у тому ж абзаці Лібаній стверджує, що у 380-ті роки агентів було «більше десяти тисяч», що не корелюється з даними кодексів. В іншій промові, описуючи кількість членів антіохійської курії, він писав: «Ти бачиш як ми стоїмо, нечисельні, дванадцять замість тисячі двохсот»²⁰, – що також явно є риторичним прийомом. У контексті скорочення Юліаном корпусу *agentes* цікавою є розповідь Амміана Марцелліна. Він повідомляє, що до імператора прийшли два колишніх агента, які втратили роботу, і просили поновлення на посадах в обмін на інформацію про те, де ховається колишній префект преторія Флоренцій, який був заочно засуджений правителем до смертної кари. Але Юліан назвав колишніх службовців донощиками і не пішов на угоду з ними²¹.

Після Юліана корпус *agentes in rebus* знову починає зростати, хоча періодичні чистки рядів агентів відбуваються і надалі. Так, закон 416 р. наказував звільнити службу від «тих, які деградували, нікчемних і злочинних членів»²². Але, загалом, корпус досягає більш-менш сталої чисельності, відображеної у кодексах. В «Кодексі Феодосія» останній закон 27 титулу, датований 430 р., встановлює кількість агентів у розмірі 1 174 чоловік²³. З контексту закону стає зрозуміло, що така цифра досягалася в результаті скорочення, адже едикт дозволяє агентам, що не ввійдуть у це число, продовжити службу в інших відомствах центрального бюрократичного апарату. Едикт з «Кодексу Юстиніана» від 466 р. визначає максимальний штатний розклад корпусу у кількості 1 248 осіб²⁴. Цей закон розписує кількість *agentes* у кожному з рангів: дукенаріїв мало бути не більше 48, центенаріїв – 200, біархів – 250, ціркіторів – 300 і еквітів не більше 450.

Загальне керівництво корпусом *agentes in rebus* здійснював *magister officiorum*²⁵. Це чиновник, який фактично очолював центральний бюрократичний апарат і три його імператорські канцелярії (*memoriae, epistularum, libellorum*)²⁶. Але були у цього цивільного бюрократа і номінальні військові повноваження – він вважався командувачем придворних схол. Втім, як зазначає А.Х.М. Джонс, у реальності

¹⁷ CTh, I, 9, 1.

¹⁸ Amm. Marc. XV, 5, 11.

¹⁹ Lib. Or. II, 58.

²⁰ Lib. Or. XLIX, 8.

²¹ Amm. Marc. XXII, 7, 5; про Флоренція див.: Jones A.H.M. (ed.) *The Prosopography of the Later Roman Empire* (In 3 vol., Vol. 1: A.D. 260-395). Cambridge: Cambridge University Press, 1971. P. 365.

²² CTh, VI, 27, 18.

²³ CTh, VI, 27, 23.

²⁴ CJ, XII, 20, 3.

²⁵ Sheldon R. *Intelligence Activities in Ancient Rome...* P. 261.

²⁶ Sinnigen W. *Two Branches of the Late Roman Secret Service...* P. 253.

magister officiorum ніколи не командував ними під час військових дій²⁷, тож його скоріше можна назвати наглядачем над військовими схолами, а не безпосереднім командиром. Керівництво корпусом *agentes in rebus* зі сторони магістра оффіцій було більш прямим, агенти навіть носили прізвисько *magisteriani*²⁸, тобто «люди магістра», розносячи накази з імператорських канцелярій і доносячи туди інформацію про ситуацію в країні. Підзвітна магістру оффіцій *scrinium memoriae* займалася підготовкою листів про призначення агентів (подібні листи називалися *probatoriae*)²⁹, вона ж, вочевидь, займалася і чистками в рядах служби, які, як ми бачили, періодично траплялися. За едиктами імператорів жодного члена цієї схоли не можна було взяти на службу або звільнити без офіційного дозволу³⁰. Втім, маючи величезний обсяг повноважень, займатися щоденним безпосереднім керівництвом корпусу агентів *magister officiorum*, звичайно, не міг. Крім нього до керівництва службою входили *praefectus praetorio*, *princeps scholae* та *adiutor*³¹. При виборі безпосереднього керівництва враховувалась думка всього корпусу, що було виявом неабиякої поваги до самої служби.

Природним середовищем існування агентів була *cursus publicus*. Цей термін часто перекладають як «суспільна пошта», хоча насправді це була масштабна транспортна система імперії. Вона представляла собою систему поштових станцій уздовж основних римських доріг: на маленьких станціях (*mutationes*) можна було замінити коней і худобу, на великих станціях (*mansiones*) можна було ще й переночувати. Станції знаходились на відстані не більше 15 римських миль одна від одної. Служба найнижчих за рангом *agentes in rebus* полягала в тому, що вони їздили по дорогам *cursus publicus* неосяжної імперії та розвозили документи імператора та його бюрократичного апарату до провінційних чиновників. Назад у столичні міста агенти везли листи та донесення від провінційного чиновництва. Це була достатньо виснажлива робота: агентам доводилось багато часу проводити в дорозі, умови подорожей, особливо взимку, не завжди були найкращими. Крім цього, робота не була дуже прибутковою: до не найбільшої зарплати агенти не мали багатьох можливостей долучити якісь побічні прибутки. Хіба що, приносячи звістки про призначення консулів або про військові перемоги, вони могли розраховувати на подяку в якості «чайових» від знатних людей провінції та куріалів³². У своїй захисній промові до Юліана на користь Аристофана, колишнього агента, Лібаній хвалить останнього за те, що той ніколи не боровся за подібні прибуткові кур'єрські місії³³.

Попрацювавши певний час кур'єром, агент міг розраховувати на підвищення по службі. Посада, на яку він міг претендувати, була пов'язана з наглядом за *cursus publicus* в окремій провінції. Користуватися поштовими станціями могли тільки державні чиновники при виконанні службових обов'язків. Для підтвердження своїх прав вони отримували спеціальний ордер: для фізичних осіб він називався *evectio*, а для перевезення вантажів він називався *tractoria*³⁴. Завдання агентів у

²⁷ Jones A.H.M. The Later Roman Empire... P. 369.

²⁸ Данилов Е.С. Контрразведывательные функции agenter in rebus... С. 12.

²⁹ Kelly C. Ruling the Later Roman Empire... P. 209.

³⁰ CTh, VI, 27, 11; CTh, VI, 27, 16.

³¹ Данилов Е.С. Контрразведывательные функции agenter in rebus... С. 13.

³² Jones A.H.M. The Later Roman Empire... P. 580.

³³ Lib. Or. XIV, 14.

³⁴ Jones A.H.M. The Later Roman Empire... P. 830-831.

провінціях якраз і полягало у перевірці того, щоб *cursus publicus* користувалися ті, хто мають на це право, відображене в ордері. Так їх повноваження описуються в «Кодексі Феодосія»: «Вони мають забезпечувати пильний догляд за тим, щоб ніхто без дозволу ордеру не використовував *cursus publicus* або не вимагав більше, ніж дозволено його ордером»³⁵. Спочатку посада таких чиновників офіційно називалася *praepositi cursus publicus*³⁶.

Але закріпилася за чиновниками інша назва: їх називали *curiosi*, тобто «допитливі». Справа в тому, що окрім виконання своєї офіційної функції ці люди, об'їжджаючи провінцію, збирали дані для імператора про ситуацію в ній. Дослідник А. Димовскі описує цю частину роботи як інформування імператора та його наближеного оточення про діяльність цивільних і військових чиновників, а також цивільних осіб, які могли становити загрозу імператорській владі³⁷. Функція *curiosi* як шпигунів і розвідників була «секретом Полішинеля» і, зрештою, держава почала офіційно використовувати цю назву для позначення цього роду чиновників, під цим іменем вони фігурують в імператорських кодексах. Кількість *curiosi* змінювалася відповідно до рішень імператорів. Так, Констанцій II встановив, що їх має бути по 2 на кожен провінцію, пізніше їх кількість була зменшена до одного на провінцію³⁸. Також у межах виконання своїх повноважень *curiosi* знаходились у портах і контролювали морську торгівлю³⁹.

Curiosi вже мали більше можливостей для збагачення, ніж пересічні агенти. У них було офіційне право перевіряти багаж користувачів *cursus publicus* і брати за це 1 золотий солід⁴⁰. Крім того, з'являлися можливості для корупційної діяльності. Система ордерів на користування поштою значною мірою була корупційною. Сильні світу цього не мали проблем у тому, щоб отримати ордер для наближених людей, які не мали формального права користуватися *cursus publicus*. Так само і *curiosi* додавали корупційного елемента в роботу пошти на місцях, дозволяючи користуватися транспортною системою без ордеру за хабарі.

Повчальну історію розповідає Геронтій, автор життя Меланії Старшої, християнської Святої та знатної римлянки другої половини IV – початку V ст. Вона здійснювала паломництво з почетом з Константинополя до Єрусалиму використовуючи *cursus publicus*, не маючи при цьому ордеру. В місті Тріполі, на території сучасного Лівану, паломників зупинив місцевий *curiosus* Мессала та відмовився видавати їм коней. Один з попутників Меланії зумів «вирішити проблему» сплативши чиновнику хабар у 3 соліди. Втім, коли процесія рушила далі, Мессала наздогнав її через 7 миль і вибачаючись повернув кошти. Геронтій пояснює це святістю Меланії⁴¹. Втім, можливо, Мессала просто дізнався про близькість знатної римлянки до імператорського двору та злякався, що про його корупцію стане відомо.

Наживалися агенти і на контролі морської торгівлі. Підтвердження цього знаходиться в імператорському едикті 415 р., який наказує прибрати *curiosi* з

³⁵ CTh, VI, 29, 2.

³⁶ Austin N., Rankov N. Exploratio. Military and political intelligence... P. 219.

³⁷ Dymowski A. Agentes in rebus... S. 100.

³⁸ CTh, VI, 29, 2; CTh, VI, 29, 7.

³⁹ CTh, VI, 29, 10; про це див.: Sheldon R. Intelligence Activities in Ancient Rome... P. 261; Sinnigen W. Two Branches of the Late Roman Secret Service... P. 250.

⁴⁰ CTh, VI, 29, 5.

⁴¹ Ger. V. Mel. 52.

портів узбережжя Далмації та навколишніх островів, саме з причини їх корупційної діяльності⁴².

Вершиною служби агентів було їх призначення *principes officii*, тобто головами секретаріатів високих провінційних чиновників. Надання їм цієї посади показує, що *agentes in rebus* при наявності у себе шпигунських функцій, все ж так само були і вправними бюрократами. Адже у провінційних секретаріатах вони були не «весільними генералами», а справді мали організувати роботу цих важливих державних органів. Як зазначає В.Сінніген, підготовка агентів робила їх ідеальними централізуючими чиновниками⁴³. Не до кінця зрозуміло, чи вважався принцепс де-юре колишнім чи діючим *agens in rebus*, але де-факто він зв'язок зі службою точно не поривав. *Principes* очолювати офіси префектів преторія, вікаріїв діоцезів, інколи окремих дуксів та інших посадовців⁴⁴. Жодне рішення цих секретаріатів не набирало сили без його візування принцепсом⁴⁵.

Надаючи агентам таку високу посаду, імператори вирішували два питання. По-перше, вони саджали свого інформатора біля відповідного чиновника, який пильно слідкував за його діяльністю і не давав роботи зайвих рухів⁴⁶. По-друге, імператори винагороджували самих агентів за багаторічну службу. Як написано у «Кодексі Феодосія»: «...Люди, виснажені довготривалою службою, повинні підтримуватися хоча б цією втіхою»⁴⁷. *Princeps* отримував високу зарплату (А.Х.М. Джонс припускає, що її розмір міг становити більше 2 000 солідів на рік⁴⁸), інші права та привілеї. Після року-двох цієї роботи він виходив у відставку в якості людини високого рангу. За законом 386 р. із завершенням служби вони отримували почесні на рівні консуляра провінції, а за законом 426 р. – вже на рівні вікарія діоцепа⁴⁹. В історичній науці існує дискусія, коли агенти стали отримувати призначення в якості *curiosi* та *principes*: чи за Констанція II, чи, можливо, ще раніше за Константина⁵⁰.

Судячи з усього, у IV ст. проходження кар'єрними сходами в корпусі агентів могло відбуватися достатньо швидко. Агент, вийшовши у відставку в якості колишнього *princeps officii* міг все ще бути відносно молодою людиною. Колишні агенти могли продовжувати державну службу на інших посадах рівня консуляра провінції. У V ст. просування по службі для цих бюрократів уповільнилося. Імператорам довелося встановлювати граничний термін служби (у різні періоди він становив або 20, або 25 років), після якого агент виходив у відставку в якості почесного принцепса, навіть якщо в реальності не досягав цієї посади⁵¹. Службовець, який отримував посаду *princeps officii*, отримував ще одну преференцію – він міг номінувати в службу свого сина, або брата⁵².

⁴² CTh, VI, 29, 12.

⁴³ Sinnigen W. Three Administrative Changes Ascribed to Constantius II // The American Journal of Philology. 1962. Vol. 83. No. 4. P. 371.

⁴⁴ Jones A.H.M. The Later Roman Empire... P. 579.

⁴⁵ CTh, VI, 28, 1; CTh, VI, 28, 4.

⁴⁶ Див.: Kelly C. Ruling the Later Roman Empire... P. 210.

⁴⁷ CTh, VI, 28, 6.

⁴⁸ Jones A.H.M. The Later Roman Empire... P. 580-581.

⁴⁹ CTh, VI, 27, 5; CTh, VI, 27, 20.

⁵⁰ Див.: Sinnigen W. Three Administrative Changes Ascribed to Constantius II... P. 369-382.

⁵¹ CTh, VI, 27, 19; CTh, VI, 28, 8.

⁵² CTh, VI, 27, 8; див.: Kelly C. Ruling the Later Roman Empire... P. 48.

Втім, *agentes in rebus* на будь-яких рівнях служби користувалися значними привілеями. Служба в корпусі давала звільнення від куріальних повинностей вже після трьох років роботи⁵³. Інколи ці чиновники використовували свою службу як синекуру: вони пропадали десь у провінціях, користувалися всіма перевагами служби, але не виконували ніякої роботи⁵⁴. У разі довгої відсутності агенти мали пояснити її причини під загрозою звільнення зі служби⁵⁵. За наявності таких переваг від бажаючих служити у корпусі не було відбою. Імператори були змушені визначити точне коло чиновників, які можуть надавати суффрагії для кандидатів у службу, й обмежити саму кількість цих рекомендацій⁵⁶. Обмежувалося і просування кар'єрними сходами в самому корпусі. Підніматися до наступного рангу агенти могли лише замінюючи тих, хто виходив у відставку. Імператори могли просувати лише двох осіб на рік для кожного рангу, обходячи це правило⁵⁷. Причому, для бюрократів був важливий не тільки їхній ранг, але і місце, яке вони займають у ньому. Імператори окремо вказували, що при отриманні вищого рангу агенти ставали на останнє місце серед товаришів по службі, які ним володіють⁵⁸.

Враховуючи специфіку та «делікатність» сфери діяльності агентів у держави не могло не виникнути в їх відношенні питання, сформульованого у крилатому виразі «*Quis custodiet ipsos custodes?*» («Хто спостерігає за спостерігачами?»), авторство якого приписують Ювеналу. Загалом, у традиціях Пізньої Римської імперії було створення ситуації, коли одна й та сама функція виконувалася кількома органами влади. В дусі цієї традиції не тільки *agentes in rebus* виконували завдання по збору інформації про підданих, розвідці та шпигунству всередині держави. Подібні функції виконували також *notarii*, які за номінальними обов'язками були імператорськими секретарями, клерками та стенографами. За задумом імператорів обидві служби мали слідкувати одна за одною, конкурувати між собою. За визначенням К.Келлі, розширення кількості бюрократів, які приймали участь у перехресній перевірці поведінки їхніх колег допомагало знизити ймовірність того, що певний відділ чи особа могли би планувати або приховувати діяльність, що суперечила імператорським інтересам⁵⁹. Не вдаючись у подробиці діяльності другої структури, зазначимо, що служба нотаріїв була більш престижною за службу агентів. Переведення людини з числа *agentes in rebus* до числа *notarii* було підвищенням по службі⁶⁰. А з числа самих нотаріїв почасти обирали нового *magister officiorum*, одного з ключових чиновників імперії⁶¹.

Як можна побачити за кодексами, держава в основному воліла б, щоб робота в якості секретних служб для агентів обмежувалася насамперед збором інформації та розвідувальною діяльністю. Дослідивши передусім закони, А.Х.М.Джонс не допускає, що *agentes in rebus* можна вважати повноцінною таємною службою⁶². Таку ж думку розділяє і К.Келлі, вважаючи, що агенти в основному діяли відкрито.

⁵³ СTh, VI, 27, 2.

⁵⁴ Jones A.H.M. The Later Roman Empire... P. 581.

⁵⁵ СTh, VI, 27, 15.

⁵⁶ СTh, VI, 27, 8.

⁵⁷ СTh, VI, 27, 3; див. також: Kelly C. Ruling the Later Roman Empire... P. 212.

⁵⁸ СTh, VI, 27, 9.

⁵⁹ Kelly C. Ruling the Later Roman Empire... P. 206.

⁶⁰ Sinnigen W. Two Branches of the Late Roman Secret Service... P. 244.

⁶¹ Ibid. P. 252.

⁶² Jones A.H.M. The Later Roman Empire... P. 581.

На думку дослідника, «малоймовірно, що ці посадовці коли-небудь могли функціонувати ефективно як «секретна служба або поліція внутрішньої безпеки»»⁶³. Але на практиці діяльність агентів часто сильно перевищувала вказані офіційні повноваження. Які ж є приклади діяльності агентів, яка виходила за межі збору інформації?

Значна кількість таких випадків припадає на правління імператора Констанція II, відомого своєю підозрілістю. Амміан Марцеллін малює читачу портрет одіозного агента доби правління цього володаря, якого звали Аподемій. Він з'являється на сторінках твору Амміана за обставин достатньо драматичних: коли Констанцій II вирішує відсторонити від влади й арештувати свого співправителя та родича Цезаря Галла. Для виконання цієї місії надзвичайної важливості направляються Барбаціон, коміт і командир доместиків, та Аподемій, *agens in rebus*. Амміан Марцеллін робить цікаву примітку: «З ними були солдати, які завдячували імператору різними благодіяннями; сам він їх вибрав, будучи впевнений в їхній вірності...»⁶⁴. Якщо Констанцій II особисто добирав солдатів до цієї місії, то можна не сумніватися, що Барбаціон та Аподемій точно були близькими до нього довіреними людьми. Завдання було виконано – Цезар Галл був позбавлений влади та заарештований. Після коротких вагань імператор приймає рішення стратити свого колишнього співправителя без суду. Це завдання виконують такий собі Сереніан, а також нотарій Пентадій та агент Аподемій. Роблять вони це способом доволі варварським: «Зв'язавши йому за спиною руки, як якомусь розбійникові, вони обезголовили його...»⁶⁵. Після цього Аподемій зняв з покійного пурпурові чобітки та, загнавши до смерті коней, поспішив до імператора відзвітувати про виконання місії⁶⁶.

Надалі Аподемій грає роль в інтризі, пов'язаній з *magister militum* Сільваном, який командував військами у Галлії. Його політичні противники при дворі сфальшували листи, щоб показати, що він, нібито, готувався примірити на себе імператорський пурпур. До Галлії «був посланий викликати Сільвана з письмовим наказом Аподемій, давній і жорстокий ворог усіх добрих людей»⁶⁷. Цікаво, що прибувши до Галлії, Аподемій відходить від письмового наказу, і замість того, щоб відкликати Сільвана, він починає плести проти того інтриги на зазначеній території. В кінці кінців полководець зрозумів, що йому не залишили вибору, і дійсно проголосив себе імператором. Доля самого Аподемія була, зрештою, далекою від щастя: коли Юліан став одноосібним імператором, він наказав спалити одіозного агента живцем⁶⁸.

Інший агент, який відіграв важливу роль за правління Констанція II, це Гауденцій. Він вперше з'являється на сторінках твору Амміана за ситуації достатньо специфічної. У 355 р. в місті Сирмій збирається бенкет в будинку намісника провінції Африкана. Гості випивають зайвого і починають критикувати уряд та обговорювати гіпотетичні можливості державного перевороту в країні. *Agens in rebus* Гауденцій був присутній на пиятиці та швиденько написав донос і

⁶³ Kelly C. Ruling the Later Roman Empire... P. 207.

⁶⁴ Amm. Marc. XIV, 11, 19.

⁶⁵ Amm. Marc. XIV, 11, 23.

⁶⁶ Amm. Marc. XV, 1, 2.

⁶⁷ Amm. Marc. XV, 6, 8.

⁶⁸ Amm. Marc. XXII, 3, 10.

передав його Руфіну, який займав посаду *princeps officii* префекта преторія і також був агентом⁶⁹. Руфін кинув усі справи та поїхав до імператора Констанція II доповідати про цей «заколот». Учасники невдалої п'ятики були заарештовані, привезені до Меліодану та піддані тортурам. Звичайно, у читача виникає питання: навіщо було ламати життя людям, адже було зрозуміло, що сказані «у хмелю» слова навряд чи означають реальне бажання перевороту. Відповідь проста: це банальний кар'єризм. Про це пише і сам Амміан. За словами письменника, Руфін «отримав наказ залишитися на посаді ще на два роки, як він того й бажав»⁷⁰.

Не залишився без винагороди і Гауденцій: наступний раз на сторінках твору Амміана він з'являється вже у статусі нотарія, чиновника більш високого рівня. У цьому статусі Гауденцій знаходиться в Галлії, де слідкує за цезарем Юліаном на користь Констанція II. Однією з проблем Юліана було те, що старший імператор не виділив йому власної скарбниці. Доходило до того, що молодший правитель змушений був дати власні гроші звичайному солдату, щоб той міг поголитися. Але ця подія не пройшла повз пильного погляду Гауденція: інформація, що Юліан роздає власні гроші солдатам, пішла до потрібної інстанції⁷¹. Коли Юліан проголосив себе августом, Гауденцій отримав від Констанція II нове завдання. Нотарій був відправлений до Африки з метою зберегти ці території під контролем сина Константина Великого. Гауденцій розгорнув активну діяльність: «Відповідно до доручення государя, письмово повідомив коміту Креціону та решті командирів військ про стан справ, став збирати звідусіль найкращих солдатів, перевів з обох Мавританій легку кавалерію і заснував найретельнішу охорону узбережжя навпроти Аквітанії та Італії»⁷². Як бачимо, нотарій у даному випадку фактично очолює управління африканськими провінціями. Втім, завершилось для Гауденція все приблизно так само, як і для Аподемія. Коли Юліан залишився одноосібним правителем, він наказав привести чиновника у кайданах і стратити його⁷³.

Таке велике значення та ширина функцій, які були у Аподемія та Гауденція, загалом, не були характерні для *agentes in rebus*. Проте достатньо характерною була практика несправедливих доносів, на зразок того, з якого розпочалося стрімке кар'єрне зростання для Гауденція. Подібна ситуація трапилася під час бенкету в Іспанії, куди був запрошений імператорський агент. За словами Амміана, «коли він почув звичайний вигук слуг, які вносили вечірні світильники: «Хай буде наша перемога!», – то злісно витлумачив ці слова і занапастив знатну родину»⁷⁴. Як доречно зазначає дослідник Т.Афріка, подібні служби змушували римлян слідкувати за своїми розмовами: одне необережне слово могло привести до арешту⁷⁵.

Втім, займалися агенти і більш корисною для держави діяльністю. Так, відомо про розвідницьку місію, яку здійснив *agens* Клемацій на територію Персії. У 355 р. він привіз імператорський лист з Медіолану до Антіохії, а потім перетнув Євфрат

⁶⁹ Amm. Marc. XV, 3, 8; див. також: Sheldon R. Intelligence Activities in Ancient Rome... P. 262.

⁷⁰ Amm. Marc. XV, 3, 9.

⁷¹ Amm. Marc. XVII, 9, 7.

⁷² Amm. Marc. XXI, 7, 4.

⁷³ Amm. Marc. XXII, 11, 1.

⁷⁴ Amm. Marc. XVI, 8, 9.

⁷⁵ Africa T. Urban Violence in Imperial Rome // The Journal of Interdisciplinary History. 1971. Vol. 2. No. 1. P. 12.

для розвідки переміщень перських військових сил⁷⁶. Втім, скоріше, це була разова акція, а не регулярний обов'язок агентів. Античний автор Олімпіодор згадує про приклад, коли агент очолював дипломатичну місію в V ст. Історик повідомляє: «Євплутій, магістріан, посланий був до короля готів Валії для укладання миру і отримання Плацидії. Валія охоче прийняв пропозицію Євплутія, і після відсилання до нього шестисот тисяч мір пшениці Плацидія була видана Євплутію і відпущена до брата свого Гонорія»⁷⁷. Знову бачимо високий рівень місії, в якій агенту потрібно було повернути до двору сестру імператора.

Помітну роль службовці грали у відносинах держави з християнською Церквою. Як зазначає Р. Шелдон, за Феодосія I, коли нікейське християнство стало державною релігією, держава направила діяльність агентів проти еретичних груп⁷⁸. Вони слідкували за діячами Церкви й у разі необхідності свідчили проти них на судах. *Agentes* виступали посланцями між імператорським двором і діячами Церкви⁷⁹, відвідували важливі Собори, де зачитували імператорські промови. Одна зі статей «Кодексу Юстиніана» констатує, що агентам під час служби загрожують «часто страшні небезпеки, а часом і прощання з життям»⁸⁰.

Досліджуючи діяльність агентів, не можна обійти увагою зловживання представників цієї служби. Вкрай негативну оцінку корпусу *agentes in rebus* дає Лібаній. Серед їхніх вад він передусім виділяє корупцію. За словами красномовця, через цих службовців «один, без будь-якої провини обмовлений, гинув, якщо не давав, інший, будучи великим негідником, витратившись, залишався неушкодженим»⁸¹. Оратор приводить різні приклади протиправної діяльності бюрократів: вони підсиляли до людей юнаків, провокуючи на порушення моралі; звинувачували людей у чаклунстві; покривали діяльність фальшивомонетників – і все це заради прибутку⁸². Підсумовує критику агентів Лібаній такими рядками: «Кому слід було перешкоджати злочинам, ті самі рятували злочинців, уподібнюючись псам, які допомагають вовкам»⁸³.

Згадує Лібаній і практику, коли агенти батогами побивали ремісників, які, нібито, хулили імператора⁸⁴. Вочевидь, *agentes* на місцях часто не задовольнялися роллю інформаторів, яку їм відводила держава, а починали реалізовувати себе і в інших іпостасях. Сама держава часто була не в захваті від такої їх «ініціативності». Едикт від 355 р. згадує випадки, коли агенти «не вагаючись піддають шкідливій темряві в'язниці за власним вироком людей, яких вони вважають винними»⁸⁵. Закон засуджує подібну практику, наполягає на тому, що про такі випадки слід повідомляти суддям, а провину обвинувачуваних потрібно доводити. Але, вочевидь, практика, описана в законі, не була повністю ліквідована. Імператори знову мали повертатися до цієї проблеми. В едикті від 395 р. прямо вказується, що *curiosi* на місцях мають займатися інспектуванням поштових станцій, вони не

⁷⁶ Austin N., Rankov N. Exploratio. Military and political intelligence... P. 220.

⁷⁷ Olymp. I, 31.

⁷⁸ Sheldon R. Intelligence Activities in Ancient Rome... P. 262.

⁷⁹ Данилов Е.С. Контрразведывательные функции agenter in rebus... С. 14.

⁸⁰ CJ, XII, 21, 6.

⁸¹ Lib. Or. XVIII, 136.

⁸² Lib. Or. XVIII, 138.

⁸³ Lib. Or. XVIII, 140.

⁸⁴ Lib. Or. XVIII, 136.

⁸⁵ CTh, VI, 29, 1.

мають розглядати ніяких петицій, так само не мають права кидати якихось людей до в'язниці⁸⁶. Можемо говорити про те, що повноваженнями по ув'язненню підозрілих людей формально агенти не володіли, але де-факто часто їх застосовували. З іншого боку, *agentes* могли не завжди проявляти старанність у виконанні покладених на них повноважень. Як зазначає Р. Шелдон, агенти часто були не більш надійними, ніж люди, за якими вони шпигували⁸⁷. *Agentes* могли більше співпрацювати, ніж шпигувати, з політиками, які могли допомогти їхній кар'єрі.

Зрештою, відповідаючи на питання «чи можна вважати *agentes in rebus* повноцінною секретною службою?» варто відмітити певну невизначеність останнього поняття. Про декілька визначень «секретної служби» згадує і В. Сінніген в одній зі своїх статей. Він пропонує використовувати цей термін як певний «ярлик» для давньої інституції, який не має точних сучасних аналогів⁸⁸. З таким застереженням, але В. Сінніген, все-таки, вважає агентів секретною службою, навіть при тому, що значна частина їх повноважень не мала нічого секретного і навіть не була пов'язана прямо зі сферою політичної безпеки держави⁸⁹. А. Димовські вважає агентів першою «цивільною секретною службою» в історії⁹⁰, адже їх діяльність стосувалася цивільної, а не військової сфери. При цьому дослідник не схильний проводити аналогію між ними та сучасними спецслужбами.

ВИСНОВКИ

Дослідження у статті виявило факти, які дозволяють виділяти риси секретної служби у діяльності *agentes in rebus*. Вони регулярно та систематично займалися розвідкою та шпигунством всередині держави, у джерелах фіксуються випадки, коли ці дії призводили до арешту конкретних людей. Також агенти використовували насильницькі методи проти населення за власної ініціативи, такі як побиття батогами, кидання до в'язниці. Держава періодично виступала проти наявності таких повноважень у *agentes*. Але повторюваність згадок про такі дії говорить про їх системний характер. Інколи агенти отримували завдання надзвичайної політичної ваги, такі як вбивства політичних опонентів правителів, дипломатичні місії до варварських королів. Такі місії, на нашу думку, були скоріше винятком, ніж визначеними посадовими обов'язками агентів. Завдання, які отримував Аподемій, визначалися його близькістю до імператора, а не його посадою в службі. Загалом, *agentes in rebus* можна вважати секретною службою, при цьому зважаючи на певну розмитість самого цього поняття.

Отже, служба *agentes in rebus* була чисельною та важливою організацією Пізньої Римської імперії. Якщо попередники агентів фрументарії були військовою організацією, то *agentes* були цивільними чиновниками. Хоча вони і зберігали основи військового формування: складали схолу, поділялися на 5 рангів, характерних для кавалерії. Підпорядковувались «агенти в справах» *magister officiorum*, хоча при цьому мали і безпосередніх начальників. Імператорські кодекси виділяють три основні категорії агентів: кур'єри, які розвозили імператорські постанови по всій імперії; *curiosi*, які були інспекторами державної

⁸⁶ CTh, VI, 29, 8.

⁸⁷ Sheldon R. Intelligence Activities in Ancient Rome... P. 262.

⁸⁸ Sinnigen W. The Roman Secret Service // The Classical Journal. 1961. Vol. 57. No. 2. P. 65.

⁸⁹ Ibid. P. 70.

⁹⁰ Dymowski A. Agentes in rebus... S. 102.

поштової служби; *principes officii*, які очолювали секретаріати провідних провінційних чиновників рівня префектів преторія та вікаріїв. Паралельно з виконанням основної роботи *agentes in rebus* були інформаторами імператорів, виконуючи функції розвідки та шпіонажу. Те, що вони одночасно були і бюрократами, і шпигунами, посилювало їхню роль, адже агенти могли слідкувати за системою зсередини.

На практиці діяльність *agentes in rebus* виходила сильно за межі функцій бюрократів та інформаторів. Джерела повідомляють, як вони займалися розвідкою за межами держави, били підозрілих людей різками, кидали їх до в'язниці, брали участь в арешті і навіть вбивстві високопосадових осіб, яких держава вважала своїми ворогами. При цьому подібна діяльність не була щоденною рутиною кожного агента, інколи держава прямо виступала проти такої їх активності. Але в загальній сукупності проявів діяльності «агентів у справах» можна побачити риси секретної служби.

Діяльність *agentes in rebus* не завжди оцінюється джерелами позитивно з моральної точки зору: агентів звинувачують у корупції, несправедливих доносах задля кар'єрного зростання. Але при всіх мінусах наявність такої служби була потрібна державі, вона сприяла її централізації та повноцінному функціонуванню. Саме тому служба *agentes in rebus* існувала в імперії протягом багатьох століть.

REFERENCES

- Africa, T.** (1971). Urban Violence in Imperial Rome. *The Journal of Interdisciplinary History*, 1 (2), 3-21 [in English].
- Austin, N. & Rankov, N.** (2014). *Exploratio. Military and political intelligence in the Roman world from the Second Punic War to the battle of Adrianople*. London: Routledge [in English].
- Danilov, E.** (2009). Kontrrazvedyvatelnye funktsii agentes in rebus [Counterintelligence functions of agentes in rebus]. *Aktualnye problemy istoricheskoi nauki: Mezhdunarodnyi sbornik nauchnykh trudov molodykh uchenykh*, 6, 11-15 [in Russian].
- Dymowski, A.** (2013). Agentes in rebus. Antyczny rodowód współczesnych służb specjalnych [Agentes in rebus. The ancient lineage of modern secret services]. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 5, 98-105 [in Polish].
- Harries, J. & Wood, I.** (1993). *The Theodosian Code. Studies in Imperial Law of Late Antiquity*. London: Duckworth & Co. Ltd [in English].
- Jones, A.H.M.** (1964). *The Later Roman Empire. 284-602*. Oxford: Blackwell [in English].
- Jones, A.H.M. (Ed.)** (1971). *The Prosopography of the Later Roman Empire*. Vol. 1: A.D. 260-395. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
- Kelly, C.** (2004). *Ruling the Later Roman Empire*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press [in English].
- MacMullen, R.** (1964). Imperial Bureaucrats in the Roman Provinces. *Harvard Studies in Classical Philology*, 68, 305-316 [in English].
- Pokrovskii, I.** (1999). *Istoriia rimskogo prava* [History of Roman law]. Sankt-Peterburg: Letnii sad [in Russian].
- Rankov, N.** (1990). Frumentarii, the Castra Peregrina and the Provincial Officia. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 80, 176-182 [in English].
- Sheldon, R.** (2005). *Intelligence Activities in Ancient Rome*. London: Routledge [in English].
- Sinnigen, W.** (1961). The Roman Secret Service. *The Classical Journal*, 57 (2), 65-72 [in English].
- Sinnigen, W.** (1962). Three Administrative Changes Ascribed to Constantius II. *The American Journal of Philology*, 83 (4), 369-382 [in English].
- Sinnigen, W.** (1959). Two Branches of the Late Roman Secret Service. *The American Journal of Philology*, 80 (3), 238-254 [in English].